

УДК 37.015.3:316.752(043.3)

ТУРБАН В.В.

доктор психологічних наук, завідувачка лабораторії історії психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, м.Київ

ПАРАДИГМА СУБ'ЄКТНОСТІ СЕРГІЯ РУБІНШТЕЙНА: СФЕРА СТАНОВЛЕННЯ ЕТИКО-МОРАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ

Згідно зі здійсненими дослідженнями, евристичною є висунута Сергієм Рубінштейном парадигма інтроспективності пізнавальної діяльності. Зокрема, у низці досліджень підтверджено роль досвіду як чинника, який визначає конструювання реципієнтом картини світу, що й відзначав Сергій Рубінштейн. Разом із тим, показано, що «простий досвід» (який не впливає з понять і не зводиться до понять) лежить в основі картини світу, доповнюючи, так звані, «прості поняття» – когнітивні конструкти, які, у свою чергу, не впливають із досвіду і не зводяться до досвіду. Це уточнення сув'язності «простого досвіду» та «простих понять» є вагомим результатом здійснених досліджень, які мають теоретико-методологічне значення. Зокрема, відзначений фактор сув'язності «простого досвіду» та «простих понять» простежений у сфері становлення етико-моральних уявлень.

Ключові слова: *парадигма, досвід, етико-моральні уявлення, когнітивні конструкти, інтроспективність.*

Постановка проблеми

Проблема становлення особистості, й зокрема її моральності, завжди була в центрі уваги психологічної думки. Історія культури засвідчує змінність уявлень про ціннісні пріоритети людини, належні мотиви та способи її діяльності. Сучасний світ позначений процесами, аналогів яким ми не знаходимо в минулому: глобалізація, інформатизація, розвиток базованої на новітніх технічних засобах масової культури тощо. Тож, цілком зрозуміло, що нині вікова та педагогічна психологія стоять перед завданням перевірити істинність усталених понять, концепцій і теорій, з'ясувавши їхню відповідність реаліям сучасної культури.

Психологічна наука завше приділяла значну увагу становленню моральності особистості. Проте, передусім у психології діяльності, проблема становлення моральності розглядалася як присутньо пов'язана із соціалізацією особистості. Нині ж очевидним є, що соціалізація як така, витлумачена лише як інтеріоризація особистістю соціальних норм і поведінкових стереотипів, дуже часто

призводить до формування моральної свідомості, котра не спроможна критично оцінювати негативні впливи масової культури. Відповідно, потребують уточнення і психологічні поняття «моральність», «моральна свідомість», «етична свідомість» та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різноманітні питання становлення моральної й етичної свідомості знайшли відображення у психологічній літературі. Зокрема, передумови становлення етико-моральних якостей особистості розкриті С. Максименком у рамках генетичної психології; Ю. Швалбом конкретизовано рефлексивні характеристики свідомості, зокрема й свідомості моральної, в процесі цілевизначальної діяльності; Г. Балл із раціогуманістичних позицій проаналізував взаємодію добра та зла в соціальній поведінці; О. Богданова, Т. Пироженко та ін. розглядали роль моральності в поведінці дошкільників і молодших школярів; М. Боришевський – ставлення дитини до правил поведінки в ігровій ситуації; М. Савчин, В. Чудновський – відповідальність як етико-моральну цінність; В. Горчакова – засвоєння поведінкових правил дошкільнятами; Т. Яценко – вплив архетипів свідомості на становлення етичних образів у свідомості особистості; М. Казакіна – формування морального ідеалу; С. Карпова, Л. Петрушина – значення сюжетно-рольової гри в становлення моральності; І. Краснобаєв – формування моральних переконань у старших школярів; Р. Курбатов – можливість диференційованої діагностики моральної поведінки дошкільників; О. Лавриненко – стійкість моральних суджень школярів; Є. Субботський – закономірності змін морального розвитку дошкільників; М. Судаков – роль морального ідеалу у формуванні особистості школяра; Н. Фокіна – відмінні риси моральних суджень молодших школярів і підлітків; П. Якобсон – мораль як окремий вид почуттів; С. Якобсон – роль етичних норм у становленні саморегуляції дитячої поведінки; Р. Павелків – розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці. Теоретико-методологічний аналіз поняття «мораль» здійснено О. Дробницьким; розгляд структурних характеристик моральної свідомості проведено О. Титаренком.

Особливе значення мають концепції стадіальності морально-етичного розвитку. Це насамперед концепція Ж. Піаже, згідно з якою моральний розвиток є когнітивним за природою і пов'язаний із оволодінням дитиною логікою об'єктивно існуючого природного та соціального світу. Ця дослідницька парадигма була розвинена в працях Н. Була, К. Гілліган, У. Кейя, Л. Колберга та ін. Згадані автори виокремлювали певні стадії морального розвитку. Маючи предметом насамперед формування

моральності, дослідники водночас підходили й до питання про можливість становлення етичних систем: «постконвенційної моральності» (Л. Колберг), «внутрішньої моралі» (Н. Булл), «совісті» (У. Кейя).

Загалом, формування моральності традиційно розглядається в літературі як процес соціалізації, пов'язаний насамперед із розвитком когнітивних здатностей. Проте, мусимо зазначити: всі концепції досить повно описують становлення моральності, однак вони не дають розуміння становлення власне етичної свідомості, хоча моральність людини як особистісна риса не може бути усвідомлена без розуміння актуальних для людини етичних цінностей. Соціальна значущість і недостатній ступінь розробленості цієї актуальної для сучасного суспільства проблеми й обумовили вибір теми дослідження.

Мета статті: простежити фактор сув'язності «простого досвіду» та «простих понять» у сфері становлення етико-моральних уявлень задля уточнення парадигмальних основ інтроспективності пізнавальної діяльності, розкритої в теорії Сергія Рубінштейна.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження

Аналіз культури уможлиблює, відповідно до нашої термінології, виокремлення таких феноменів: криза полісного устрою започатковує, по-перше, виокремлення *моральних норм* як окремої системи, що не збігається з сукупністю звичаїв, по-друге, *моральну рефлексію*, предмет якої – моральні норми та їхнє ставлення до етосу (звичаю) та, по-третє, *етичну свідомість*, що веде до критичного осмислення моральних норм, зокрема, до спроб виокремлення загальних критеріїв добра та зла, і нарешті, по-четверте, *етичну рефлексію* – аналіз самих цих критеріїв, тобто з'ясування їхнього відношення до добра та зла, які наразі не просто абстрактно мисляться, а й переживаються. Тобто маємо рух, початковою точкою якого є переживання етосу, а кінцевою – знову ж таки переживання подій, котрі визначаються як такі, що несуть добро чи зло. Але якщо етос даний безпосередньо, є досвідом, притаманним культурному середовищу, в якому перебуває людина, то добро та зло – це якості вчинку, який, шляхом рефлексії, визначений як добрий чи злий.

Передусім звернімо увагу на відношення між *етосом* і *мораллю*. Первинно етос і мораль тотожні. Але криза полісу, тобто виникнення умов, за яких суб'єкт перестає бути цілком залежний від полісу, спричиняє сумніви в слушності норм, визначених традицією, тобто передбачених етосом. Коли традиція стає сум-

нівною і втрачає авторитетність, виникає спроба формулювання абстрактних поведінкових норм, авторитетність яких вища, аніж традиції. Ці норми і являють собою мораль. Спершу мораль органічно пов'язана з етосом, але поступово вона набуває універсальності. Однак виникає запитання: яким чином постає система моралі, що має вищу легітимність, аніж етос? Операцією, завдяки якій оцінюється етос і формулюється мораль, є *рефлексія*. Однак, рефлексія, яка має у своєму розпорядженні лише досвід, не уможливілює вихід за межі етосу.

Завдяки дослідженням інтроспекції, які були здійснені С. Л. Рубінштейном, ми бачимо, що в основі рефлексії перебуває простий досвід, який жодним чином не зводиться і не виводиться із понять [1; 2]. Як приклад, С. Л. Рубінштейн згадує досвід сприйняття кольору. Скажімо, дати поняття, що є «червоне», – неможливо; зрозуміти значення слова «червоне» до снаги тільки через так званий «простий досвід». Відповідно, такий простий досвід морального характеру присутній і впливає на судження етико-морального характеру: досвід болю, радості, дружби тощо. Разом із тим, завдяки працям Платона, ми маємо так звані «загальні поняття», які, відповідно до традиції, були введені Сократом [3]. «Прості поняття» відіграють ключову роль в етичних і естетичних уявленнях, і відсилають нас до ідеалів. Рефлексії потрібен *ідеал*, щодо якого й оцінюється предмет, у даному випадку – етос. Такий ідеал має бути водночас й абстрактним, й конкретним, тобто таким, що має стосунок до безпосередньої діяльності. Аналіз виникнення, так званого, закону Мойсея показує, що процес виокремлення моралі відбувався шляхом звертання до релігійного ідеалу. Відтак саме релігійний ідеал був авторитетним джерелом, що визначало вищість моралі над етосом.

Наступне ключове співвідношення розгортається між *етосом*, *мораллю* та *вчинком*. Ясна річ, що мораль як абстрактна вимога не може реалізовуватися без суперечності з етосом і вчинком людини, визначеним потребами й інтересами. Якщо за полісного устрою вчинок диктується етосом, то з постанням моралі, мусить диктуватися саме мораллю. Однак мораль абстрактна. А вчинок завжди конкретний, до того ж такий, що стосується потреб й інтересів не лише суб'єкта, котрий діє, а й інших суб'єктів, а також так чи так має стосунок і до загальних соціальних норм. Відтак учинок повсякчас піддається оцінюванню, завше пов'язаний із особистісною рефлексією суб'єкта й соціальною рефлексією, до якої вдаються представники соціуму. Саме на етапі рефлексії вчинку й постає *етична свідомість*.

Зіставляючи переживання та результати моральної рефлексії, себто соціальні норми правильного і неправильного вчин-

ку та наслідки вчинку, суб'єкт звертається до авторитету, яким і визначено легітимність моралі. Рефлексія відношення між авторитетом, мораллю та переживанням учинку уможливорює постановня *етичної рефлексії*, як досвіду інтерпретації цього відношення. На цьому етапі етична рефлексія опосередковує три складники: 1) мораль, 2) переживання вчинку, 3) трактування авторитету. Наслідком рефлексії цих трьох складників є формулювання концепції етичних критеріїв добра та зла. Потрібно наголосити: *етична концепція не є системою соціальних настанов. Етична концепція є зверненою до суб'єкта, який ставить під сумнів систему моралі й надає їй повторної актуальності шляхом актуалізації авторитету, або, навпаки, відкидає всю систему моралі, а заразóm і попередній авторитет.* В останньому випадку суб'єкт вдається до спроби запровадження нового авторитету й відповідно нової моралі. Як приклад, можна згадати вчення Ніцше про надлюдину та його заперечення християнства. Аналогічний етико-моральний переворот був здійснений і в рамках марксизму. Отже, виокремлені компоненти – *етос, мораль, авторитет, моральна рефлексія, вчинок, переживання, етична рефлексія* – становлять систему етичної свідомості.

Якщо зробити спробу розкрити особливості інтеріоризації етико-моральних цінностей у сучасній культурі, то в першу чергу треба звернутися до поняття «авторитет».

Питання ролі авторитету в суспільстві загального споживання було поставлене в працях неофрейдистів і представників франкфуртської школи. Специфіка розгляду авторитарного підкорення в рамках цих течій полягає, передусім, в експлікації даного концепту зі складної системи відносин особи і влади, та представленні його в складній взаємозалежності «домінування – підпорядкування». У свою чергу, франкфуртська школа, розкривши специфіку європейської раціональності й індустріального суспільства, підкреслила необхідність вироблення нової методології дослідження, що поєднує всі методи та способи осмислення світу. Для вивчення проблематики авторитарного підкорення особливо важливим є те, що представники даного напрямку виявили притаманність цього явища як тоталітарним, так і демократичним суспільствам.

Завдяки працям постмодерністів – Ж. Бодрійяра, Ж. Дельоза, Ю. Крістевой, Ж. Ліотара, М. Фуко та ін. – сучасна етика збагатилася поняттями «моральний конструкт», «моральний наратив», «моральний релятивізм» тощо. Постмодерністи прагнули піддати моральні норми деконструкції, виявити за їхніми настановленнями форми реалізації влади, а також «додаткової репресії», яка здійснюється завдяки ціннісним уявленням і мотивації осо-

бистості. Постмодерністська етика, чи радше – сучасна культура, яка сутнісно є постмодерністською, – запропонувала низку цілком суперечливих моральних імперативів: декларативний індивідуалізм успішно співіснує із субкультурним конформізмом; толерантність до інакшості – із запереченням консенсусу як суспільної цінності (відтак, проблематичним є виявлення основ толерантності); заперечення бінарних опозицій «добро – зло», генералізація ніцшеанського поняття «генеалогія моралі» як форми розкриття історичності будь-якої моралі – із неприйняттям критики морального релятивізму самого постмодернізму; апологетика масової культури – поєднується із соціальним фетишизмом тощо.

Очевидні етичні проблеми сучасності – криза трудової етики, інституту сім'ї, поширення культу споживання, соціальна номадність – звісно, спричинені не етичними вченнями постмодерністів. Ці вчення були лише формою рефлексії тоталітарних тенденцій, властивих модерним суспільствам. Одначе, крайній імморалізм постмодернізму забезпечив легітимацію тотальностей, котрі притаманні суспільству загального споживання [4].

Відтак, ми можемо бачити, що і саме соціальне життя, і статус особистості в суспільстві, і суперечності, які окреслилися в етичній думці, спонукають до ретельного дослідження етико-моральної проблематики. Зокрема, першочергове значення має проблема формування моральності особистості – її здатності оцінювати соціальні норми, піддавати рефлексії панівні етичні принципи та власні мотиви і вчинки.

На нашу думку, є рація виокремити такі риси, властиві суспільствам загального споживання: зміни, викликані науково-технічною революцією (поява засобів масової інформації, розгортання соціальних масових рухів, бурхливий розвиток науки і техніки, зміна соціальної структури населення тощо) викликають надмірне захоплення технікою (техніцизм); процес гомогенізації (узгодженість, однорідність та однотайність як атрибутивні риси суспільства; нівелювання відмінностей, якщо не між рівнем доходу, то між «типом споживання» різних класів); атомізація індивідів-споживачів, хронічна деморалізація, апатія, соціально-політична деперсоналізація; конс'юмеризм (соціальне споживацтво); включення споживання до системи цінностей і перетворення його на модель колективної поведінки; широке розповсюдження масової культури як чинника гомогенізації, культурна стандартизація; політична маніпуляція системою штучно нав'язаних потреб.

Аналіз масової культури та суспільства загального споживання уможливорює наступний висновок: згадана культура сприяє фор-

муванню особливого типу етико-моральної свідомості, що адекватна особистості, котра є вмотивованою на досягнення абсолютної адаптації до вимог, правил і норм суспільства. Моральною нормою є приналежність до більшості, відповідність її очікуванням. Нормативною є автоматична конформність: відмова від свого «я», індивідуальності, відповідальності за прийняті рішення; уніфікованість, знеособленість і розчинення в масі; прагнення набути цілісності через злиття з системою; стандартизованість і передбачуваність реакцій і поведінки; переважання шаблонів; соціальне споживацтво; соціальна деперсоналізація, атомізація споживаючих індивідів, хронічна апатія та тривожність; надмірне прагнення до відчуття тотожності з навколишнім світом та відповідності очікуванням суспільства; «одновимірність» і відсутність критичного осмислення дійсності; ілюзія особистої індивідуальності; пристосованість як згода на добровільне підкорення; безапеляційне підкорення легітимному авторитету. Авторитарне підкорення особи владному впливу (як спосіб колективного мислення, базований на конформному сприйнятті дійсності та прагненні пересічного громадянина бути якомога менш помітним і шукати згоди й однорідності понад усе) є однією з визначальних рис розвитку сучасної масової культури.

Відповідно до представлених теоретичних положень, експериментальне дослідження етичної свідомості може відбуватися шляхом створення об'єктивно невирішуваних моральних дилем; тобто таких суперечностей, вихід із яких на рівні конвенційних суджень є неможливим. Оскільки оптимальних розв'язків моральних дилем немає, то сама ситуація матиме ознаки фрустрації; а суперечність моральних мотивів і суджень спричинятиме когнітивний дисонанс. Слушно також припустити, що, зіткнувшись із моральними дилемами, експериментовані будуть вимушені перейти від рівня моральних суджень до рівня суджень етичних – звернутися до образу певного значущого для них авторитету, котрий слугує обґрунтуванням моральної системи. Саме в такий спосіб ми виявлятимемо не лише моральні судження, а й значущі етичні авторитети, точніше – їхнє образне представлення.

Висновки

Дослідження філософської літератури показало: з розвитком етичної думки забезпечується: по-перше, виокремленням моральних норм як окремої системи, що не збігається з сукупністю звичаїв, по-друге, виникненням моральної рефлексії, предмет якої – моральні норми та їхнє відношення до етосу (звичаю) та, по-третє, в текстах опредметнюється етична свідомість – форма критичного осмислення моральних норм, зокрема, шляхом

виокремлення загальних критеріїв добра та зла, і нарешті, по-четверте, започатковується *етична рефлексія* – аналіз самих цих критеріїв, тобто з'ясування їхнього ставлення до добра та зла, котрі як абстрактно мисляться, так і переживаються. Тобто, з погляду етики, етична свідомість – це є рефлексивний рух, початкова точка якого – переживання етосу, а кінцева – знову ж таки переживання подій, котрі визначаються як такі, що несуть добро чи зло. Але якщо етос даний безпосередньо, є досвідом, притаманним культурному середовищу, в якому перебуває людина, то добро та зло – це якості вчинку, який шляхом рефлексії визначений як добрий чи злий.

2. У психологічній літературі такі ключові поняття як «его», «індивід», «особистість» та ін. відображають відношення «соціальні норми – людина». Відтак, основні питання, котрі представлені у сфері етики, в психології розглядаються в рамках теорій особистості. У дослідженнях, присвячених інтеріоризації соціальних норм, соціалізації особистості й особистісної рефлексії, соціальні (зокрема й моральні) норми розглядаються як предмет соціальної й особистісної рефлексії. У психології діяльності (розвиток якої відбувався за істотного впливу марксизму) наявні такі напрямки досліджень етико-моральної проблематики: 1) моральної поведінки – чинників, котрі уможливають слідування моральним приписам; 2) альтруїстичної поведінки – здатності зважати на потреби інших людей, розуміти їх і опосередковувати у діяльності; 3) морального знання, уявлень, суджень – когнітивні передумови становлення моральної свідомості та стадіальності цього процесу; 4) морального переживання – зв'язок емоційно-почуттєвих проявів із об'єктивними зовнішніми передумовами моральної за змістом ситуації.

3. Дослідження психологічних концепцій стадіальності етико-морального розвитку особистості свідчить про превалювання когнітивного підходу. Стадії становлення моральних суджень розглядаються як новоутворення щодо виникнення відповідних мисленнєвих здатностей. Проте, когнітивний підхід не пояснює розбіжності між моральним судженням і моральним учинком. Адже здатність до абстрактного умовиводу ще не визначає здатності до відповідальнішого, з етичного погляду, вчинку. Тож, когнітивні передумови морального розвитку мають необхідний, але недостатній характер.

4. На основі теоретико-експериментального дослідження розкрито психологічні особливості становлення етичної свідомості на певних етапах онтогенезу, а саме: старшому дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому, юнацькому віці та на етапі ранньої зрілості. За критеріями – а) розвиток морального

судження, б) ставлення до авторитету, в) розвиток рефлексії, г) самостійність/залежність у реалізації потреби в самоктуалізації – виокремлено типи етичної свідомості: невизначений, нормативний, стабілізаційно-ціннісний. Розкрито нерівномірність і гетерохронність становлення й розвитку компонентів етичної свідомості.

Список використаних джерел

1. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Составители, авторы комментариев и послесловия А. В. Брушлинский, К. А. Абульханова-Славская. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 720 с.
2. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб: Издательство «Питер», 2003. – 512 с.
3. Платон. Соч. В 3-х т. Т. 1. / Платон. – Под общ. ред. А. Ф. Loseva и В. Ф. Асмуса. Пер. с древнегреческого. – М.: Мысль, 1968. – 623 с.
4. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 196 с.
5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э. – М.: Республика, 1994. – 447 с.
6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : В 2-х т. / Хекхаузен Х. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1986. – 408 с.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Rubinstein SL Fundamentals Global psychology / SL Rubinstein. – Sostavytely, authors and kommentaryev posleslovyuya Brushlynsky AV, KA-Abulkhanova Slavskaya. – St. Petersburg: Publishing «Peter», 2000. – 720 p.
2. S. Rubinstein Genesis and consciousness. Man and peace / SL Rubinstein. – St. Petersburg: Publishing «Peter», 2003. – 512 p.
3. Plato. Vol. In 3 t. T. 1. / Plato. – Pod Society. Ed. AF Losev and VF Asmus. Per. s drevnehrecheskoho. – M.: Thought, 1968. – 623 p.
4. Frankl V. Man in Search Meaning / V. Frankl. – Moscow: Progress, 1990. – 196 p.
5. E. Fromm Anatomy chelovecheskoy destructive / E. Fromm – Moscow: Republic, 1994. – 447 s.
6. Hekhauzen H. motivation and Activities: In 2 t. / Hekhauzen H. – Т. 1. – Moscow: Pedagogika, 1986. – 408 p.

Турбан В.В. Парадигма суб'єктності Сергея Рубинштейна: сфера становлення етико-моральних представлень

Согласно с проведенным исследованием, эвристической является выдвинутая Сергеем Рубинштейном парадигма интроспективности познавательной деятельности. В частности, подтверждена роль опыта как фактора, который определяет конструирования реципиентом картины мира, что и отмечал Сергей Рубинштейн. Вместе с тем, показано, что «простой опыт» (не следующий из понятий и не сводящийся к понятиям) лежит в основе

картины мира, дополняя, так называемые, «простые понятия» – когнитивные конструкты, которые, в свою очередь, не вытекают из опыта и не сводятся к опыту. Это уточнение, связывающее «простой опыт» и «простые понятия», является весомым результатом осуществленных исследований, имеющих теоретико-методологическое значение. В частности, отмеченный фактор сопряженности «простого опыта» и «простых понятий» прослежен в сфере становления этико-нравственных представлений.

Ключевые слова: парадигма, опыт, этико-моральные представления, когнитивные конструкты, интроспективность.

Turban V. Sergei rubinstein's paradigm of subjectivity: formation of ethical and moral concepts

According to the research performed, the paradigm proposed by Sergei Rubinstein of cognitive activities as introspective acts is heuristic one. In particular, some studies confirm importance of personal experience as a factor that determines worldview constructing by a recipient, as is was noted by Sergei Rubinstein. However, the article shows that “simple experience” (which does not follow from concepts and does not come down to concepts) underlies a personal worldview and broadens so-called “simple concepts”, which are cognitive constructs that, in turn, do not follow from personal experience and do not come down to his/her experience. This clarification of relations between “simple experience” and “simple concepts” is an important result of the research performed having deep theoretical and methodological significance. In particular, the mentioned factor of relationships between “simple experience” and “simple concepts” is traced at formation of ethical and moral concepts.

Key words: *paradigm, experience, ethical and moral views, cognitive constructs, introspective approach.*

